

OSMANLI KÜLTÜRÜNÜN TANITILMASINDA EDEBİ TÜRLERİN ÖNEMİ *

Dr. Metin AKKUŞ **

İçinde bulunduğumuz yıl içinde Osmanlı'nın 700. yılı kutlanıyor . Kutlamalar çerçevesinde Osmanlı medeniyetini oluşturan unsurlar yeniden mercek altına alınıyor, ilgili meseler üzerine yeniden değerlendirmeler yapılıyor. Değerlendirmeler, insanlık tarihinin bir parçası olarak dünya kültürüne büyük katkıları bulunan Osmanlıyı ve Osmanlı medeniyetini tanımayı amaçlıyor.

Osmanlı kültürünün mirasçısı konumunda olan bizler çeşitli açılardan Osmanlıyı değerlendirmeye, tanımaya çalışıyoruz. Ancak dünya tarihinde asırlarla ifade edilebilecek bir katkıya sahip Osmanlı'nın, bizden geride kalan zamanın karanlıklarına dalmış olması bazı oluşumların anlaşılmasında önümüze engeller çıkarıyor. Bu makalede devlet adamları, sanatçılar ve bilim adamları gibi pek çok zümrenin önünde Osmanlı kültürünün anlaşılması , tanımlanması ve gün yüzüne çıkarılabilmesinde karşılaştığımız bu engellerden belli başlı olanlar hatırlatıldıktan sonra, okuyucunun dikkati *edebi tür* meselesi üzerinde toplanmaya çalışılacaktır.

Osmanlıyı tanımak, kültürünü tanımaktır. Yüzyıllara yayılan bir oluşumu tanımak ve tanımlamaya çalışmak ise büyük çabaları, azim ve gayreti gerektirir. Kültürel bir oluşum, zaman, mekan ve insanla adeta bütünleşmiştir. Öyle ise yüz yıllık bir tarih, bu tarihin yaşandığı coğrafya ve bu coğrafya üzerinde bu kültürü oluşturan insan, yani Osmanlı tanınmadan, tanımlanmadan Osmanlı kültürü tanınmaz.

Bir kültürün oluşturulmasında birinci faktör insansa hemen arkasında onun kullandığı dil ve yazı gelir. Türk kültür tarihine bakıldığında geçmişten bugüne Türk milletinin muhtelif yazı karakterlerini kullandığı biliniyor. Göktürk, Uygur, Arap, Latin ve Kril alfabelerini bir çırpıda hatırlayabiliriz.

Bugün Latin harflerini ilke olarak benimsemiş toplumumuzda Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci kuşağı kendi öz kültürünü tanımak için bir yazı engeliyle karşı karşıyadır. Arap yazısından Latin yazısına geçişimiz bize kendi kültürümüze

* Bu makale 15 Ekim 1999 tarihinde yapılan "Osmanlı'nın 700. Yılı Kutlamaları :AÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Osmanlı Dönemi Kültürü" İsimli Panelde bildiri olarak sunulmuştur.

** Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğrt. Üyesi.

ulaşmamızda bir engel oluşturuyor. Biz bu sıkıntılı durumu Göktürk ve Uygur yazılarının değiştirilmesinde de yaşamış ve aşmışız.

Çeşitli yorumlarla gündemimize oturtulan yazı değişimi problemini dil değişimi destekliyor. Yanlış bir yorumlamayla Osmanlı'nın dilinin bizim dilimizden farklı olduğu düşüncesi yeni kuşaklarda hakim fikirdir. Ayrıntılarına girmek konumuzun sınırını genişletir. Bu konuda kısaca şunu ifade etmek gerekiyor. Her toplum her dönemde kendi ana diline değişik dillerden eklemeler yapmış, dilin ifade imkanlarını genişletmiştir.

Osmanlıya ve Osmanlı kültürüne bakışlarımızın toptancı kabul ve ret konusunda kesin çizgiler oluşturduğunu biliyoruz. Her iki tavrın dünya ideolojileri ve politik yapılanmalarla ilgili olduğunu hatırlayalım. Bilimsel anlayış toptan kabul ve ret konusunda farklı tavır ortaya koymak zorundadır. Bu farklılık kanaatlere göre değil bilimsel verilere ve araştırmaya dayanır.

Uygarlık seviyesine ulaşmış her toplumun bir *ulusal dil* tecrübesi yaşadığını biliyoruz. Günümüz dil felsefeleri açısından bakıldığında, *Osmanlıca* diye ayrı bir dilden bahsetmek yerine, *Osmanlı Türkçesi* olarak adlandırabileceğimiz bir dönemin Türkçesinden söz etmek yerinde olacaktır. Bugün dilimize değişik etkiler dolayısıyla İngilizce, Fransızca ve diğer batı dillerinden alınan kelimeler gibi, Osmanlı Türkçesi de kendinden önce hakim uygarlıkların dillerinden, yani Arapça ve Farsça'dan kelime ve yapılar alarak kendi dil özelliklerine katmıştır. Ancak bu alıntılarının çokluğu yahut azlığı Osmanlı döneminde kullanılan dilin başka bir dil olmasını gerektirmiyor.

Arapça-Farsça unsurların yanısıra yazının da Arap yazısı oluşu, günümüz kuşaklarını Osmanlı'yı değil tanımak, anlamak konusunda bile zorluklarla karşı karşıya bırakıyor. Buna bir de Arap harflerinin Latin harflerine göre zor olduğu gibi, doğruluğu tartışılır, bir kanaat eklenince adeta Osmanlı değilse bile onun dili ve bu dille oluşturulmuş eserler bizlere ürkütücü geliyor. Oysa yazı dilin şekillerle kodlanmasından ibarettir. Kodlamanın şu ya da bu şekilde öğrenilmesi gerekir.

Osmanlı kültürünün anlaşılmasında ikinci problem dönemin düşünüş tarzı ve estetik anlayışıdır. Osmanlı kültürü ile günümüz Türk kültürü arasındaki farklılık *doğu-batı* kültürü olarak kodlanmıştır. Düşünüş tarzı ve güzellik anlayışında da karşılaştığımız terimler bu zıtlasmayı, yahut farklılaşmayı kodlar. Doğu edebiyatlarında estetik anlayış *Belagat* ilminin kurallarıyla tesbit edilmiştir. Batı kültüründe bunun karşılığı *Rethorik*tir. İnsani duyuş tarzı ve ihtiyaçlar aynı olmakla birlikte kendini ifadede farklılıklar ortaya çıkar. Belagat ve rethorik anlayışlarının da birleştikleri ve ayrıştıkları noktalar farklı kültür dairelerini oluşturmuştur. Günümüz okuyucusu *diksiyon* terimi ve uygulamalarına kendini yakın hissederken, *bedi*, *beyan*, *maani* uygulamalarına soğuk bakmaktadır.

Yine bunun gibi, Osmanlı döneminde *edebi akımlar* açısından bir tanımlama yok gibidir. Edebiyat teorisi ve eleştirisine dair eserler , divan şiirinin

poetikasının tesbiti edebi akımları ortaya çıkaracaktır. *Hikmet Őiri, sadeleşme akımı (Türki-i basit), Sebki-Hindi* gibi birkaç tarz, el yordamıyla tesbit edilebilenlerdir.

Osmanlı kültürünün tanınması, onu ifade eden kurum ve kuruluşların malzemesinin araştırılması ve tanınmasından geçiyor. Edebiyatın malzemesi dil ve yazıyla oluşturulmuş metinlerdir. Yazılı ve sözlü ürünleri toplu olarak değerlendirdiğimizde bunların bir kısmının iletişim gibi zorunlu bilgileri , bir kısmının da zevk almaya dayalı seçkin metinleri ifade ettiğini görürüz.

Günümüz edebi metinlerinin türlerine ayrıldığında *sözlü-yazılı; Şiir-düzyazı* şeklinde kmelendirildiği biliniyor. Bunlar arasında ağdaş teknolojinin ürünleri sayılan dergi ve gazeteler ve bunların karşıladıkları ve destekledikleri bazı türler Osmanlı edebiyatında belirgin bir adla kodlanmamışlardır. Bu durum günümüz teknolojisinin imkanlarını sunduğu ağdaş insanı Őařırtır ve bazı tavırlar aldırır. Bu tavırların başında da Osmanlı kültürünün *eksik, gelişmemiş, yetersiz* gibi tanımlamaları geliyor.

Edebiyat tarihlerinin gruplandırımları divan edebiyatında muhtevanın (türlerin) zenginlik ve çeşitliliğini arka plana itmiştir. Pedagojik yaklaşımlarla oluşturulan tasnifler, Osmanlı edebiyatının sınıflı bir toplum olarak anlaşılması gibi yanlış bir kanı oluşturmuştur.

Osmanlı edebiyatı Cumhuriyet kuşağına, *divan edebiyatı, saray edebiyatı, klasik edebiyat, eski Türk edebiyatı, yüksek zümre edebiyatı, islamiyet etkisinde Türk edebiyatı, mmet ağı Türk edebiyatı* gibi, çok değişik başlıklarla sunuldu. Bu adlandırma M. Fuat Köprülü'den günümüze bir gelenek halinde devam ettirilmif, araştırmacılar söz konusu adlandırmalardan biriyle Osmanlı edebi metinlerini kastetmişlerdir. Adlandırmalar değişik amaçları ifade ediyor. Ancak bugün Osmanlı edebiyatının hafızalarda yerleşen tanımını Őöyle belirlenmiş görünüyor ; *divan edebiyatı, gazel edebiyatıdır*. Bu hükmün gölgesinde bir de tanımla karşılaşırız : *gazel , kadınlarla sevgi üzerine konuşmak ve syleşmektir*. Ayrıntılı tanımlara girmeyi gerekli görmüyorum. Bazı istisnaları da hatırlayacak olursak, gazelin bu anlamının gölgesinde diğer nazım Őekillerinin adlarının sıralandığı ve bazılarının da, bir-iki cümleyle, muhtevalarından bahsedildiğini görürüz. Osmanlı edebiyatı konusunda bilgi veren eserlerin çoğu öncelikle bu bilgileri naklederler. Oysa Osmanlı kültürünün kavranabilmesi için edebi Őekillerden , yanı dış yapıdan çok, ürünlerin içeriğinden bahsetmek gerekir. Konu ile ilgili tezimiz şudur ; Osmanlı kültürünün tanınması öncelikle bu toplumun ifadesini bulduğu edebi eserlerin içeriklerinin bilinmesiyle mümkündür. Osmanlı insanının duygusallığını, insanın iç açılımlarını *gazel* kalıbıyla ifade ettiği, eksiği ile birlikte, doğrudur. Her toplum gibi, Osmanlı toplumu da yaşadığını edebi ürünlere yansıtmiştir. Divan edebiyatı olarak yalnız gazelden bahsetmek Osmanlıda *lirizm* yahut *lirik eserlerin* varlığından söz etmektir. Araştırmacı gözüyle baktığımızda ise günümüz türlerinin kmelendirilmesinde önemli bir yere sahip olan *lirik, didaktik, pastoral* türlerde Osmanlı düzyazı (nesir) ve Őiirinde (nazım) pek çok örnekle karşılaşırız. Bunlardan didaktik mahiyetteki eserlerin edebi değerlerinden çok , ğreticilik yönleri dikkate

alınıp ikinci planda öneme sahip eserler olarak değerlendirildiğini biliyoruz. Çağdaş bakış açısıyla *lirizm* arıyorsanız, Fuzuli ve Nedim'e ; *didaktik* türde Necati, Nabi'ye ; yiğitlik, cesaret , kahramanlık, destansı anlatım arıyorsanız Nefî ve onun kasidelerine ; *pastoral* eserler arıyorsanız *bahariyye*, *şitaiyye* gibi örneğini çoğaltabileceğimiz eserlere yönelmelisiniz. Ancak bu eserler hiçbir zaman bu bakış açısıyla verilmediği için okuyucu, zihninde kodladığı pek çok çağdaş terimin karşılığını bulamaz. Ancak Osmanlının yaşam felsefesi, tercihleri, sosyal aktiviteleri bütün yaşamını kucaklayan edebi türlerin tanınmasıyla mümkün görünüyor. Bu eserlerde bizim bir *hayal adamı* olarak tanıdığımız Osmanlının yüz yıllar boyunca kurduğu hakimiyeti hangi öğelerle sağladığını, burada yapacağımız tür kümelenmelerini ve değerlendirmesinde açıkça gözler önüne sermeye çalışacağız.

Osmanlı edebiyatı ürünlerini, *yapı, şekil, üslup ve muhteva* açısından şu değerlendirmelere tabi tutabiliriz : Osmanlı edebiyatında bugün *epik, lirik, dramatik* türler ve uzantıları olarak bilinen türlerin karşılıkları vardır, ancak farklı yorum ve adlandırmalarla sunulmuştur. Çarpıcı bir örnek verecek olursak, Osmanlı edebiyatında bilinen anlamıyla tiyatrodan bahsedilemez. Ancak dramatize etme tavrı farklı bir görünümle karşımıza çıkar. Dönemin edebi ürünlerinden *Hamzaname* (Hamzavi) ve *Battalname* (anonim) gibi, destan-hikaye arası metinlerin kahvehane ve Yeniçeri ocaklarında seslendirilmeleri veya okunmaları nedeniyle geleneksel Türk tiyatrosu özellikleri içinde *teatrel* görünümlü eserler olarak kabul edilebilir Klasik Osmanlı şairlerinden Yusuf-ı Meddah'ın (XIV.yy) *meddahlık* vasfı ve geleneksel Türk tiyatrosu terimlerinden *meddah* tipinin bütün yönleriyle tanınması bu konuya açıklık getirebilir. Yusuf-ı Meddah *Varka ve Gülşah* , *Dâstân-ı İblis* ve *Hamuşname* adlı eserlerinin yanı sıra, *topluluklar ve büyükler huzurunda peygamberi öğretici, menkabeleri, diğer dini menkabeleri ve değişik konulardaki hikayeleri anlatan bir meddah şairdir.* (Türk Dünyası El Kitabı, c.3, F.K. Timurtaş, Ankara 1992, s. 112). Bu özellik bazı mesnevi şairleri ve ediblerinde de görülebilmektedir. . Edebi eserlerin seslendirilmesinde bir teatrel şahsiyet olan *meddah*ın konumu bu yorum için yeterli bir örnektir.

Türlerin kümelenirilmesinde ancak ana başlıklardan söz etme zamanımız var. Bu ana başlıklar bile , bütün kültürlerde olduğu gibi, Osmanlı kültürü ve edebiyatının da hayatı ne kadar ayrıntıyla takip ettiğinin göstergeleridir. Osmanlı toplumunda düşünce ve ideolojiyi İslami esaslar oluşturmuştur. Bu dönemde yazılı ve sözlü ilk metinlerin din, tasavvuf, tarih ve destan (hamaset : epos-epik)alanlarında olduğu hatırlanmalıdır.

Anlatım tekniği açısından türler ; *Düzyazı* ve *Şiir* ana başlıklarıyla gruplandırılırlar.

1. *Düzyazı (Nesir) Türleri* : Dini Metinler, Mekabevi İslam Tarihi, Dini-Destani Metinler, Hikaye, Halk Hikayeleri, Destani Eserler, Destani Tarihler, Tarihler (Vakanüvis Tarihleri), Tezkire-i Şuara, Münşeat, Hiciv, Seyahat-name , Sefaret-name, Ahlak ve Siyaset Kitapları, Resmi Yazışmalar vd. . (Büyük Türk Klasikleri, c.1, 243-247).

2. *Şiir (Nazım) Türleri* : *Divan* (Kaside,gazel, musammat, müztezad, rübai, tuyug, kıta, tarih, muamma, lugaz ve müfretlerle ifade edilmiştir) ve *Mesnevi* konuları (aşk, din ve tasavvuf, ahlak, öğretim, savaş ve kahramanlık, şehir ve şehir halkı ve diğer konular olmak üzere) , batı kültüründe epik, lirik ve pastoral terimlerini hatırlatan başlıklarla kümelenebilir.

Osmanlı edebiyatının ilk müstakil şiir örneklerinde *mesnevi* ön plana çıkar. Mesnevi orijinal adlandırmayla *dâstân* (*epos*) dir. Dâstân anlatmaya dayalı eserlerin karşılığıdır. Osmanlı edebiyatının, masal-efsane; roman-hikaye ihtiyacını karşılar. Bu tarzın içeriğine bakılırsa, söz konusu anlatma tekniğini kullanan çağdaş türlerin muhtevası ortaya çıkaracaktır. Mesnevi konularının ne olduğu da yukarıda sıralandı.

Osmanlı şair ve yazarları edebi eserleri okuyucunun dikkatine sunarken üç temel anlatım tarzını tercih etmişlerdir . Genellikle şiir terminolojisi içinde yer alan bu üç tarzın örneklerini düzyazı metinlerinde de takip imkanımız var. Bunlar ; *Övme* (medhiye), *Övünme* (Fahriye) ve *Yerme* (Hicviye) ana başlıklarıyla yazar/şairin anlatımda tercih ettiği üç tavrı ifade ederler.

Edebi ürünler bazı kalıplarla daha kolay ifade imkanı kazanmışlardır. Birçok tür örneğinin *Kaside* ve *Mesnevi* yapılarıyla özdeşleştiği ve oluşturulan metinlerin de insan-toplum ilişkilerini ortaya koymada belli kalıplar oluşturduğu görülür.

Kaside nazım şekliyle yazılmış türlerin muhtevaları dikkate alındığı zaman aşağıdaki ilişkiler tesbit edilir :

Türler, 1. Tanrı-Kul ilişkisini ifade ederler ; tevhid-munacaat. 2. İnsan-Peygamber ilişkisini ifade ederler ; na't, hilye, şemail vd.. 3. Tebaa-Yönetici (Sultan vd) ilişkisini ifade ederler ; medhiyye, cülusiyye vd.. 4. Toplum-İnsan ilişkisini ifade ederler ; fahriyye, sakiname vd. 5. İnsanın hayat içindeki yerini ve iç dünyasını ifade ederler; surname, şitaiyye vs.

Bu kümelenebilirler içinde insanın ilgi alanına giren her türlü bilimsel, sanatsal yahut estetik hareketlenmelerin de kodlandığını görürüz. *Dini bilimler, gizli bilimler* başlıklarını ilgilendiren motifler; felsefe, mantık, tabiat bilimleri veya gökyüzü bilimlerine dair pek çok eserin adları burada sıralanamayacak kadar çoktur. Ancak bunları bizim yapmış olduğumuz bir kümelendirme ile birkaç ana başlık altında özetlemek mümkün görünüyor. Bunlar :

1. *Dini Yaşamla ilgili Türler* , 2. *Sosyal yaşamla ilgili türler*, 3. *Tabiatla ilgili türler* . Bu ana başlıklar altında *zaman, mekan ve insan* öğelerinin ön plana çıkarılması ile her bir başlık kendi içinde yeni bir açılım kazanabilmektedir. Zaman kavramı ile türler, *gün, ay, mevsim ve yıllarla* ilgilendirilmekte; mekan kavramı ile iç ve dış mekan, geniş ve dar mekan açılımı sağlanabilmekte ; son olarak insan kavramıyla da , yaşam içinde insan, tabiat içinde bir varlık olarak insan gibi çeşitli genişlemeler oluşmaktadır. Bu başlıklarla ilgili çok sayıda eser adını hatırlayabiliriz. Böylece, günümüzde iletişim araçları aracılığıyla ile insana sunulan hizmet, Osmanlı

toplumunda edebi metinler aracılığı ile dönemin insanına sunulmuştur. Bu gruplandırma ile birlikte çeşitlendirilebilecek örnekler günlük yaşamın edebi türlere nasıl yansındığını tesbit edebilir. Biz biriyle yetinelim :

Osmanlı edebiyatında *bayram ve ramazan* gibi özel günler bugün dergi ve gazetelere yansıyan çeşitli özellikleri ile edebi metinlere yansımıştır. Osmanlı şairi bir yapımcı, bir muhabir titizliği ile Osmanlı'da *bayram, ramazan* gibi özel günler için şiir yazıp devlet adamlarına sunmayı gelenek haline getirmiştir.

İydiyye veya *Ramazaniyye* başlıklarıyla karşılaştığımız bu eserler Osmanlı hayatından kesitler sunar. Bayram vesilesi ile yazılan eserlerde Ramazan ayı boyunca tutulan oruç nedeniyle sabırsızlanan insanlardan tutun, saraydaki bayram hazırlıkları, kutlama törenleri, bayram heyecanı yaşayan çocuklar, düzenlenen eğlence, gezinti ve piknik yerleri ; kurban bayramında yaşanan kurban heyecanı, çocukların alınlarının kurban kanıyla süslenmesi; kız çocuklarının, genç kızların ellerini kınalama heyecanı gibi, *bayram-eğlence* motifi olarak hatırlanabilecekler edebi esere konu edilir. Bu özel günler için basın-yayın dünyasında bugün hazırlanan program, yazı ve haberlerle gösterdiği benzerlik nedeniyle edebi türlerin iletişim ihtiyacını karşılama görevini de nasıl yüklenbildiğini ifade açısından önemlidir.

Yukarıda ana başlıkları verilen kümelendirmede alt başlıklar nasıl doldurulacaktır, sorusunun genel cevabı şu olacaktır : Padişah, vezir ve diğer devlet adamları ve bunlarla ilgili meseleler; kadın ve erkeği birlikte ifade eden insan halleri (Şeyhoğlu, *Kenzü'l-kübera-Siyasetname*) ; aşk, fetih , yaşama amacı (Ahmedi, *İskendername*) ; Manzum tıp, lugat (Ahmedi, *Tervihü'l-ervah, Miskâtü'l-edeb* (Farsça manzum lugat), tarih (*Tevârih-i Âl-i Osman*); hikaye (*Muhayyelat*); hayvan masalları (*Kelile ve Dimne, Kul Mesud Çevirisi*), din-ahlak-tasavvuf (*Garibname-Âşık Paşa*) vd.

Yine eser adları ile devam edecek olursak : Mesihî'nin *Gül-i sadberg* adlı eseri ile mektup (münşeat), Sinan Paşa'nın *Maarifname* adlı eseri ile nasihat, Şeyh Ahmed'in *Erbain Subh u Mesa* adlı eseri ile *Kırk Vezir* başlıklı hikaye, Cafer Çelebi'nin *Biladiye* adlı eseri ile şehir monografisi, Revani'nin *İşretname* adlı eseri ile içki sofrasının adabı, Sinan Paşa'nın *Tazarrunname* adlı eseri ile tasavvuf ve doğu felsefesi türlerine dair örnekleri dönemin sosyal hayat , ahlak, adet ve telakkileri gibi pek çok konuda bizi aydınlatacak konular ve güncel meseleler olarak görebiliriz.

Kısaca bizler, Fuzulî'nin, *Sohbetü'l-esmar ve Beng ü bade* adlı eserleriyle yiyeceklerin konuşturulduğuna şahit olur, *Salaman u Absal* mesnevisiyle *Ada romanlarının* konularına geçeriz. *Yusuf u Zeliha* ile Mısır ülkesini, Kenan illerini gezer, Nabi'nin *Hayriyesi*yle diz çöker, ahlak ve nasihat dersleri alırız. *Bahariye* konulu bir kasidenin beyitleri aracılığıyla tabiatın cömertçe sergilediği renk cümbüşüne tanık oluruz. *Surnamelerin* sahifeleri arasında Osmanlı tiyatrosu, eğlence hayatı , törenleri ve mesleklerini tanırız. *Siyasetname* ile Nizamülmük'ten politik

manevraları öğrenir, Evliya Çelebi ile Osmanlı ülkesinin taşını toprağını dolaşırız. Sözün özü, Osmanlı edebiyatının türleri ile yaşamı, insanı, toplumu topyekun yeniden keşfederiz. Yeter ki, bu eserlerin diline, yazısına, birikimine aşına olalım, yabancı kalmayalım.